International Journal of Advance and Applied Research
www.ijaar.co.in
ISSN – 2347-7075 Impact Factor – 8.141
Peer Reviewed Bi-Monthly
Vol. 7 No. 6 January – February - 2026

आदिवासी विकास आणि शासकीय योजनांचा अभ्यास

प्रा. डॉ. रमेश तुकाराम काशिदे[1], समीर महादेव कुंभारकर[2]

[1]अर्थशास्त्र विभाग, पुणे जिल्हा शिक्षण मंडळाचे, आण्णासाहेब वाघिरे महा. ओतूर

[2] संशोधक विद्यार्थी, पुणे जिल्हा शिक्षण मंडळाचे, बाबूरावजी घोलप महा. सांगवी

सावित्रीबाई फुले पुणे विद्यापीठ, पुणे

Corresponding Author – ***प्रा. डॉ. रमेश तुकाराम काशिदे***

DOI - 10.5281/zenodo.18887630

घोषवारा :

भारत हा कृषिप्रधान देश म्हणून ओळखला जातो आणि त्याची सर्वात मोठी शक्ती म्हणजे ग्रामीण भाग. देशाच्या सुमारे दोन तृतीयांश लोकसंख्या ग्रामीण भागात वास्तव्यास असून, भारताची अर्थव्यवस्था, संस्कृती, परंपरा आणि सामाजिक रचना यांचा केंद्रबिंदू ग्रामीण भारत आहे. ग्रामीण जीवनाचे मूलतत्त्व म्हणजे साधेपणा, सामूहिकता आणि नैसर्गिक साधनसंपत्तीवर आधारित उपजीविका. आजच्या वेगाने बदलणाऱ्या युगात ग्रामीण भारताचा विकास हा राष्ट्रीय प्रगतीसाठी अत्यावश्यक बनला आहे.ग्रामीण भारताची अर्थव्यवस्था मुख्यतः शेती, पशुपालन, लघुउद्योग, वनोत्पादन आणि ग्रामीण मजुरीवर आधारित आहे. शेती ही ग्रामीण लोकांची जीवनवाहिनी असून पावसावर अवलंबून असलेली शेती आजही अनेक आव्हानांना सामोरी जाते. हवामानातील बदल, सिंचनाच्या मर्यादा, बाजारपेठेतील अनिश्चितता आणि तंत्रज्ञानाचा अभाव या समस्या ग्रामीण अर्थव्यवस्थेवर परिणाम करतात. त्यामुळे शेतीचे आधुनिकीकरण, जलबचत व सिंचन विस्तार, शेतकऱ्यांसाठी आर्थिक साहाय्य आणि कृषी तंत्रज्ञानाचा प्रसार अत्यंत आवश्यक ठरतो.शिक्षण सुविधांची कमतरता, गुणवत्तापूर्ण शिक्षणाचा अभाव आणि शाळा सोडणाऱ्या विद्यार्थ्यांचे प्रमाण चिंताजनक आहे. मुलींचे शिक्षण, डिजिटल साक्षरता आणि व्यावसायिक प्रशिक्षण या क्षेत्रात अधिक काम करण्याची गरज आहे. आरोग्याच्या बाबतीत प्राथमिक आरोग्य केंद्रांची कमतरता, डॉक्टरांची उपलब्धता, पोषणाचा अभाव आणि मातामृत्यू/बालमृत्यूचे प्रमाण हे गंभीर मुद्दे आहेत. स्वच्छता, शुद्ध पाणी आणि पोषण सुधारण्यासाठी शासकीय योजनांचा प्रभावी अंमल आवश्यक आहे.

ग्रामीण विकासासाठी केंद्र आणि राज्य सरकारांनी अनेक योजना राबवल्या आहेत. मनरेगा, प्रधानमंत्री ग्रामीण आवास योजना, स्वच्छ भारत मिशन, जलजीवन मिशन, प्रधानमंत्री किसान सन्मान निधी, डिजिटल इंडिया, भारतनेट प्रकल्प इत्यादी योजनांमुळे ग्रामीण पायाभूत सुविधा आणि जीवनमान सुधारण्याचा प्रयत्न चालू आहे. या योजनांच्या माध्यमातून रोजगारनिर्मिती, घरे, रस्ते, पाणीपुरवठा, डिजिटल सेवा आणि कृषी सक्षमीकरणाला चालना मिळत आहे.

महिला स्वयं-साहाय्य गटांद्वारे बचत, कर्ज आणि लघुउद्योग वाढत असून आर्थिक सक्षमीकरणाचा मार्ग सुकर होत आहे. शिवणे, अन्नप्रक्रिया, हस्तकला, शेती आणि पशुपालन यामधून महिला ग्रामीण अर्थव्यवस्थेला मजबुती देत आहेत. महिलांच्या सक्षमीकरणाशिवाय ग्रामीण विकास शक्य नाही.ग्रामीण विकासात सर्वात महत्त्वाचा घटक म्हणजे तंत्रज्ञान आणि डिजिटल जागरूकता. इंटरनेट, मोबाइल सेवा, ई-गव्हर्नन्स, ऑनलाइन शिक्षण आणि डिजिटल पेमेंटमुळे ग्रामीण जनजीवनात मोठे बदल घडत आहेत. शेतकऱ्यांना बाजारभाव, हवामान अंदाज आणि कृषी मार्गदर्शन मोबाईलवर मिळत असल्याने निर्णयक्षमता वाढली आहे.

एकूणच, ग्रामीण भारत हा देशाचा आत्मा आहे. ग्रामीण भागातील समस्या ओळखून पायाभूत सुविधा, शिक्षण, आरोग्य, रोजगार आणि कौशल्य विकास या क्षेत्रात सातत्याने काम केल्यासच खऱ्या अर्थाने राष्ट्रीय विकास साध्य होईल. आधुनिक तंत्रज्ञान आणि पारंपरिक मूल्यांचा संतुलित संगम करूनच ग्रामीण भारत अधिक सशक्त, स्वावलंबी आणि प्रगतिशील बनू शकेल.

प्रस्तावना :

आदिवासी समुदाय हा भारताच्या लोकसंख्येतील एक महत्त्वाचा पण सामाजिक-आर्थिकदृष्ट्या मागासलेला घटक आहे. जंगल, डोंगराळ व दुर्गम भागांत राहणाऱ्या आदिवासींची जीवनशैली नैसर्गिक संसाधनांवर आधारित आहे. त्यांची पारंपरिक ज्ञानप्रणाली, लोककला, संगीत, नृत्य आणि संस्कृती ही भारतीय विविधतेची शोभा वाढवणारी आहे. तथापि, शिक्षणाची कमतरता, आरोग्य सुविधांचा अभाव, रोजगाराच्या मर्यादित संधी, वनाधिकाराशी संबंधित समस्या आणि सामाजिक व आर्थिक असुरक्षितता यामुळे त्यांचा विकास अपेक्षित वेगाने होताना दिसत नाही.ग्रामीण व आदिवासी विकास हे एकमेकांना पूरक आहेत. दोन्ही समाजघटक पायाभूत सुविधा, आरोग्य, शिक्षण, बाजारपेठेचा अभाव, तांत्रिक पिछाडी आणि शासकीय सेवांची कम पोहोच यांसारख्या समान समस्यांचा सामना करतात. या समस्यांच्या निराकरणासाठी केंद्र व राज्य सरकारांनी विविध योजना सुरू केल्या आहेत—जसे की मनरेगा, जलजीवन मिशन, प्रधानमंत्री ग्रामीण आवास योजना, वनाधिकार कायदा, एकलव्य मॉडेल शाळा, वन धन विकास योजना, TRIFED, डिजिटल इंडिया आणि भारतनेट. या माध्यमातून ग्रामीण व आदिवासी भागात रोजगार, शिक्षण, आरोग्यसेवा, डिजिटल सुविधा आणि बाजारपेठेशी जोड उपलब्ध करून देण्याचा प्रयत्न केला जात आहे.

ग्रामीण भारत आणि आदिवासी समुदाय यांचा विकास हा देशाच्या व्यापक प्रगतीचा केंद्रबिंदू आहे. त्यांच्या समस्या, गरजा आणि सांस्कृतिक वैशिष्ट्ये लक्षात घेऊन समावेशक, टिकाऊ आणि मानवकेंद्रित विकास धोरणे राबविणे आवश्यक आहे. ग्रामीण व आदिवासी समाज सशक्त, स्वावलंबी आणि तांत्रिकदृष्ट्या सक्षम झाल्यास भारताचा विकास अधिक गतिमान आणि संतुलित होऊ शकतो.

संशोधन पद्धतीचा वापर :

सादर केलेल्या संशोधन साहित्यात दुय्यम साधन सामग्रीचा वापर केला आहे. यामध्ये अर्थशास्त्रात अभ्यासले जाणारे अर्थशास्त्रीय सामाजिक अध्ययन, सामाजिक व आर्थिक तर्क व तत्वाचा वापर केला असून मानवी भांडवल संकल्पना तसेच त्या संदर्भात सामाजिक व आर्थिक समस्येबाबत विश्लेषण केले आहे. . संशोधांसाठी संशोधन पुस्तके, संशोधन लेख, वृत्तपत्रे, मासिके, इंटरनेट व उपलब्ध असणाऱ्या अहवालांचा अभ्यास केला आहे.

संशोधनाचा उद्देश :

१) सरकारी योजना आदिवासी समाजापर्यंत पोहचतात याचा अभ्यास करणे.
२) आदिवासी समाजाला सोयीसुविधा मिळतात याचा अभ्यास करणे.
३) आदिवासी समाजाचा सरकारी योजनांमुळे विकास झाला आहे का याचा अभ्यास करणे.

सरकारी योजना व आदिवासी लाभार्थी :

भारतामध्ये अनुसूचित जमाती ही ऐतिहासिकदृष्ट्या वंचित व सामाजिकदृष्ट्या मागास मानली जाणारी गटश्रेणी आहे. भौगोलिक दुर्गमता, अल्प शिक्षण, आरोग्य सेवांचा अभाव, जंगल व जमिनीवरील परंपरागत अवलंबित्व यामुळे आदिवासी समाज अनेक समस्यांना सामोरे जातो.या पार्श्वभूमीवर केंद्र आणि राज्य सरकारने आदिवासी समाजाच्या शिक्षण, आरोग्य, निवास, उपजीविका, संरक्षण आणि सांस्कृतिक जतनासाठी अनेक योजना राबवल्या आहेत. या योजनांचा थेट लाभ लाखो आदिवासी कुटुंबांना मिळत आहे.

अ)वन धन योजना (Van Dhan Vikas Yojana – PMVDY):

वन धन योजना ही भारतातील आदिवासी समाजाच्या आर्थिक सक्षमीकरणासाठी राबविण्यात आलेली एक अत्यंत महत्त्वाची योजना आहे. आदिवासी समुदायाचा मोठा भाग जंगलातील नॉन-टिंबर फॉरेस्ट प्रॉडक्ट्स (NTFP) जसे की तेंदू पाने, महुआ, मध, राळ, शेंगा, औषधी वनस्पती व कंद-मुळे यांवर आधारित उपजीविकेवर अवलंबून असतो. पारंपरिक पद्धतीने या उत्पादनांना अत्यल्प बाजारमूल्य मिळत असल्याने आदिवासी कुटुंबांना योग्य आर्थिक परतावा मिळत नव्हता. ही समस्या लक्षात घेऊन TRIFED मार्फत वन धन विकास केंद्रे (VDVK) स्थापन करून या उत्पादनांचे मूल्यवर्धन, प्रक्रिया, ग्रेडिंग, पॅकेजिंग आणि विपणन करण्यास प्रोत्साहन देण्यात आले.प्रत्येक VDVK केंद्रात सुमारे ३०० आदिवासी सदस्य सहभागी असतात. या केंद्रांमध्ये सदस्यांना आधुनिक प्रक्रिया तंत्रज्ञान, गुणवत्ता नियंत्रण, साठवण, ब्रँडिंग आणि विक्री संचालनाचे प्रशिक्षण दिले जाते. TRIFED मार्फत राष्ट्रीय आणि आंतरराष्ट्रीय बाजारपेठेपर्यंत उत्पादने पोहोचविण्याची सोय उपलब्ध करून दिल्याने आदिवासी उत्पादने स्पर्धात्मक मूल्यात विक्रीस जातात. या प्रक्रियेमुळे आदिवासी समाजाचे उत्पन्न पारंपरिक पातळीपेक्षा २ ते ३ पट वाढले असल्याचे विविध अहवालांवरून दिसून येते.

वन धन योजनेचे सर्वात मोठे वैशिष्ट्य म्हणजे यात महिलांचा मोठा सहभाग आहे. अनेक राज्यांमध्ये महिला स्वयं-साहाय्य गट VDVK केंद्रे चालवित आहेत. यामुळे महिलांचे आर्थिक स्वावलंबन वाढले असून स्थानिक स्तरावर लाखो आदिवासी संकलक या योजनेचे प्रत्यक्ष लाभार्थी बनले आहेत. रोजगाराच्या संधी निर्माण झाल्याने स्थलांतरात घट होत आहे आणि जंगल संसाधनांचे शाश्वत व्यवस्थापनही प्रोत्साहित केले जात आहे.वन धन योजना आदिवासी समाजाच्या आर्थिक उन्नतीसाठी, उद्योजकता विकासासाठी आणि नैसर्गिक संसाधनांच्या मूल्यवर्धनासाठी उपयुक्त ठरली आहे. ही योजना आदिवासी पट्ट्यातील शाश्वत विकासाचा प्रभावी मार्ग मानली जाते.

ब)एकलव्य मॉडेल निवासी शाळा (Eklavya Model Residential Schools – EMRS):

एकलव्य मॉडेल निवासी शाळा (EMRS) ही केंद्र सरकारच्या आदिवासी मंत्रालयांतर्गत राबविण्यात येणारी एक महत्त्वाची शैक्षणिक योजना आहे. आदिवासी समाजातील विद्यार्थ्यांना गुणवत्तापूर्ण व मोफत निवासी शिक्षण देण्याच्या उद्देशाने या शाळांची स्थापना करण्यात आली आहे. आदिवासी बहुल, दुर्गम, डोंगराळ आणि वनक्षेत्रातील विद्यार्थ्यांना शिक्षणाच्या संधींपासून वंचित राहावे लागू नये, ही EMRS योजनेची प्राथमिक कल्पना आहे.

शाळांमध्ये विद्यार्थ्यांसाठी स्वच्छ वसतिगृह, पौष्टिक आहार, आधुनिक विज्ञान प्रयोगशाळा, संगणक कक्ष, स्मार्ट क्लासरूम यांसारख्या सुविधा उपलब्ध आहेत. विद्यार्थ्यांच्या सर्वांगीण विकासासाठी क्रीडा, सांस्कृतिक

कला, संगीत, नृत्य, योग इत्यादी प्रशिक्षणावर विशेष भर देण्यात येतो. EMRS चे अभ्यासक्रम CBSE नमुन्यांप्रमाणे रचले गेले असून शिक्षकांसाठी नियमितपणे प्रशिक्षण कार्यक्रम घेतले जातात, ज्यामुळे अध्यापनाची गुणवत्ता कायम राहते.

या शाळांमध्ये प्रवेश घेतलेल्या विद्यार्थ्यांना शिक्षण शुल्क, भोजन, वसतिगृह, पुस्तके, गणवेश, आणि शैक्षणिक साहित्याचा पूर्ण खर्च सरकारकडून केला जातो. त्यामुळे आर्थिकदृष्ट्या दुर्बल आदिवासी कुटुंबांतील मुलांना शिक्षणाची समान संधी मिळते. तसेच EMRS चे उद्दिष्ट फक्त प्राथमिक व माध्यमिक शिक्षण देणे नसून, विद्यार्थ्यांना स्पर्धा परीक्षा, व्यावसायिक शिक्षण, आणि रोजगाराभिमुख कौशल्यांसाठी सक्षम बनवणे हे देखील आहे.

देशभरातील हजारो आदिवासी विद्यार्थी या शाळांचे थेट लाभार्थी आहेत. विशेषतः दुर्गम व पायाभूत सुविधांपासून वंचित भागातील मुलगा–मुलींना EMRS ही एक मोठी संधी ठरली आहे. अनेक विद्यार्थ्यांनी या शाळांतून शिक्षण घेऊन अभियांत्रिकी, वैद्यकीय, संरक्षण दल, क्रीडा आणि प्रशासन क्षेत्रात उल्लेखनीय प्रगती केली आहे.

एकूणच, EMRS योजना आदिवासी विद्यार्थ्यांच्या शैक्षणिक प्रगतीचे महत्वपूर्ण साधन बनलेली असून आदिवासी समाजातील शैक्षणिक दरी कमी करण्यात ती एक प्रभावी पाऊल मानली जाते.

क)वनहक्क कायदा (Forest Rights Act – FRA, 2006):

वनहक्क कायदा (FRA), २००६ हा भारतातील आदिवासी आणि पारंपारिक वनवासीयांच्या ऐतिहासिक अधिकारांना कायदेशीर संरक्षण देणारा अत्यंत महत्त्वाचा कायदा आहे. स्वातंत्र्यानंतर दीर्घकाळ आदिवासी समुदाय जंगलात राहत असूनही त्यांचे जमिनीवरील किंवा जंगल संसाधनांवरील हक्क अधिकृतपणे नोंदवले गेले नव्हते. परिणामी त्यांना जंगलातील उपजीविकेवर, शेतीवर आणि निवासस्थानी अस्थिरता जाणवत होती. ही ऐतिहासिक अन्यायाची दुरुस्ती करण्याच्या उद्देशाने FRA लागू करण्यात आला.या कायद्यामध्ये दोन प्रमुख प्रकारचे हक्क प्रदान केले जातात: (१) वैयक्तिक वनहक्क (Individual Forest Rights – IFR) आणि (२) सामुदायिक वनहक्क (Community Forest Rights – CFR).वैयक्तिक हक्कांतर्गत आदिवासी कुटुंबांना त्यांनी पिढ्यान्पिढ्या ज्या जंगल क्षेत्रात शेती किंवा निवास केला आहे त्या जमिनीचा अधिकृत मालकी हक्क मिळतो. यामुळे त्यांना स्थिरता मिळते आणि जमिनीवर गुंतवणूक, पिकांचे नियोजन व सरकारी योजनांचा लाभ घेणे शक्य होते.

सामुदायिक वनहक्कामुळे संपूर्ण गाव किंवा आदिवासी समाजाला जंगलातील संसाधनांचा (NTFP – तेंदू, महुआ, मध, राळ, बांबू इ.) शाश्वत वापर, व्यवस्थापन व संरक्षणाचे अधिकार दिले जातात. या हक्कांचे व्यवस्थापन ग्रामसभेच्या माध्यमातून केले जाते, ज्यामुळे समुदाय-आधारित वनसंवर्धनाची प्रभावी अंमलबजावणी होते.

FRA च्या अंमलबजावणीमुळे देशभरातील लाखो आदिवासी कुटुंबांना जमीन हक्कपत्रे (Forest Rights Titles) देण्यात आली आहेत. अनेक राज्यांतील ग्रामसभांनी सामुदायिक हक्क मिळवल्यानंतर NTFP चे दर, विक्री व उत्पादन व्यवस्थापन स्वतःच्या नियंत्रणाखाली आणले आहे. यामुळे आदिवासी कुटुंबांचे उत्पन्न वाढणे, वनसंवर्धन सुधारणे आणि जंगलाशी जोडलेली सांस्कृतिक ओळख टिकवून ठेवणे शक्य झाले आहे.

FRA हा केवळ जमीन अधिकार देणारा कायदा नसून आदिवासी समाजाच्या सामाजिक सुरक्षा, पर्यावरणीय

व्यवस्थापन आणि आर्थिक स्वावलंबनाचा आधारस्तंभ आहे.

ड)आदिवासी विद्यार्थ्यांसाठी शिष्यवृत्ती (Pre-Matric / Post-Matric):

आदिवासी समाजातील विद्यार्थ्यांना आर्थिक अडचणींमुळे शालेय व महाविद्यालयीन शिक्षणात सातत्य राखणे आव्हानात्मक ठरते. आर्थिक संसाधनांचा अभाव, शैक्षणिक सुविधा कमी, ग्रामीण दुर्गमता आणि सामाजिक परिस्थितीमुळे अनेक विद्यार्थी शिक्षण अर्धवट सोडतात. यामुळे आदिवासी समाजातील शिक्षणदर वाढण्यास मर्यादा येतात. या स्थितीला बदलण्यासाठी केंद्र व राज्य सरकारांनी Pre-Matric आणि Post-Matric शिष्यवृत्ती योजना राबविल्या आहेत. या योजना आदिवासी विद्यार्थ्यांना शिक्षणात टिकून राहण्यासाठी महत्त्वाचा आधारस्तंभ ठरतात.

Pre-Matric Scholarship ही इयत्ता १ली ते १०वी पर्यंतच्या विद्यार्थ्यांसाठी असून त्यामध्ये शालेय फी, पुस्तके, गणवेश, अभ्यास साहित्य, वाहतूक सुविधा, आणि वसतिगृहाचा खर्च यासाठी आर्थिक मदत दिली जाते. ग्रामीण आणि दुर्गम भागातील लहान मुलांना शाळेत नियमित राहण्यासाठी ही शिष्यवृत्ती उपयुक्त ठरते. विशेषत: आदिवासी मुलींना या योजनेमुळे शिक्षणात टिकून राहण्यास मोठी मदत मिळते.Post-Matric Scholarship ही ११वी ते उच्च शिक्षण (UG/PG/Professional Courses) घेणाऱ्या आदिवासी विद्यार्थ्यांसाठी लागू आहे. यात ट्यूशन फी, परीक्षा शुल्क, पुस्तके, होस्टेल शुल्क, प्रॅक्टिकल खर्च, ट्रेन/बस पास, आणि शैक्षणिक साहित्याचा खर्च शासन उचलते. अनेक राज्यांमध्ये ही शिष्यवृत्ती DBT (Direct Benefit Transfer) पद्धतीने विद्यार्थ्यांच्या खात्यात थेट जमा केली जाते.

या शिष्यवृत्ती योजनांमुळे लाखो आदिवासी विद्यार्थी प्राथमिक शिक्षणापासून व्यावसायिक आणि उच्च शिक्षणापर्यंत पोहोचत आहेत. यामुळे शाळा सोडण्याचे प्रमाण कमी झाले, कॉलेजमध्ये प्रवेश घेणाऱ्यांची संख्या वाढली आणि अनेक विद्यार्थी अभियांत्रिकी, वैद्यकीय, तंत्रज्ञान, शिक्षक शिक्षण, नर्सिंग तसेच प्रशासनिक सेवांमध्ये प्रवेश मिळवू लागले.

Pre-Matric आणि Post-Matric शिष्यवृत्ती योजना आदिवासी विद्यार्थ्यांना आर्थिक सुरक्षितता, शैक्षणिक समानता आणि भविष्यातील रोजगाराच्या संधी उपलब्ध करून देण्यास अत्यंत महत्त्वाची भूमिका बजावतात. या योजनांमुळे आदिवासी समाजाचा शिक्षण क्षेत्रातील विकास लक्षणीयरीत्या वेगाने होत आहे.

इ) NSTFDC (National Scheduled Tribes Finance & Development Corporation):

National Scheduled Tribes Finance & Development Corporation (NSTFDC) ही केंद्र सरकारच्या आदिवासी कार्य मंत्रालयांतर्गत कार्यरत असलेली एक विशेष वित्त संस्था आहे. हिची स्थापना अनुसूचित जमातींच्या आर्थिक विकासाला गती देणे, त्यांना स्वावलंबी बनविणे आणि उद्योजकतेत त्यांचा सहभाग वाढविणे या उद्देशाने करण्यात आली आहे. भारतातील अनेक आदिवासी युवक व महिलांमध्ये व्यवसाय करण्याची क्षमता असते, परंतु भांडवलाचा अभाव, व्याजदरांची मर्यादा आणि वित्तीय संस्थांपर्यंत पोहोच नसल्यामुळे त्यांची प्रगती रोखली जाते. NSTFDC ही दरी भरून काढण्याचे काम करते.

NSTFDC मार्फत विविध प्रकारच्या कर्ज योजनांची अंमलबजावणी केली जाते ज्या अंतर्गत उद्योजकांना कमी व्याजदरावर कर्ज, अनुदानित दर, तसेच कौशल्यवर्धन प्रशिक्षण पुरविले जाते. हे कर्ज लघुउद्योग, हातमाग, बांबू व

वनाधारित उद्योग, शेती-पशुपालन, परिवहन, सेवा क्षेत्र, सूक्ष्म उद्योग, तसेच स्वरोजगार प्रकल्पांसाठी उपलब्ध असते. प्रत्येक प्रकल्पासाठी निधीची मर्यादा त्या व्यवसायाच्या प्रकारानुसार निश्चित केली जाते.

या योजनांतर्गत आदिवासी युवकांना व्यवसाय नियोजन, वित्तीय व्यवस्थापन, बाजारपेठ प्रवेश, उत्पादन प्रक्रिया, पॅकेजिंग व विपणन या बाबींबाबत प्रशिक्षण दिले जाते. त्यामुळे उद्योजकांमध्ये केवळ आर्थिक नव्हे तर तांत्रिक व व्यवस्थापन कौशल्येही विकसित होतात. NSTFDC च्या माध्यमातून देशभरातील हजारो आदिवासी युवक व महिलांनी आपले व्यवसाय उभे केले असून अनेकांनी शेती-आधारित तसेच वनाधारित उत्पादनांमध्ये उल्लेखनीय प्रगती केली आहे.

या योजनेचा सर्वात मोठा फायदा म्हणजे आदिवासी समाजात स्वरोजगार व उद्योजकता संस्कृतीचा विकास. ग्रामीण व आदिवासी परिसरात रोजगारनिर्मिती वाढते, स्थलांतर कमी होते आणि कुटुंबांचे आर्थिक उत्पन्न स्थिर होते. महिलांना स्वतंत्र व्यवसाय सुरू करण्याची संधी मिळाल्याने त्यांच्या आर्थिक सक्षमीकरणाला गती मिळते.

एकूणच, NSTFDC ही आदिवासी समाजाच्या आर्थिक उन्नतीसाठी, कौशल्य विकासासाठी आणि शाश्वत उद्योजकतेसाठी एक महत्त्वपूर्ण संस्था असून ग्रामीण अर्थव्यवस्थेत ती मोठा बदल घडवते.

ई)प्रधानमंत्री वनबांधव कल्याण योजना (Vanbandhu Kalyan Yojana – VKY):

प्रधानमंत्री वनबांधव कल्याण योजना (VKY) ही आदिवासी समाजाच्या सर्वांगीण व शाश्वत विकासासाठी राबविण्यात येणारी एक महत्त्वपूर्ण राष्ट्रीय योजना आहे. आदिवासी बहुल भागांमध्ये पायाभूत सुविधा, शिक्षण, आरोग्य, पाणीपुरवठा, रोजगार, आजीविका तसेच सामाजिक संरक्षण यांची उपलब्धता मर्यादित असल्याने या क्षेत्रात व्यापक हस्तक्षेपाची गरज होती. या गरजेला प्रतिसाद देत केंद्र सरकारने “Holistic Tribal Development” या संकल्पनेवर आधारित VKY सुरू केली.

योजनेचे मुख्य उद्दिष्ट आदिवासी भागांचा समग्र (Holistic) विकास साधणे आहे. यात १० प्रमुख घटकांचा समावेश करण्यात आला असून त्यात—शिक्षण, आरोग्य, पायाभूत सुविधा, पाणीपुरवठा, आर्थिक सक्षमीकरण, कौशल्य विकास, वनाधारित आजीविका, कृषी व पशुपालन, सामाजिक सुरक्षा आणि स्थानिक स्वशासन सक्षमीकरण—यांचा समावेश होतो. या योजनेंतर्गत प्रत्येक आदिवासी बहुल जिल्हा व प्रकल्प विभागाला विशेष निधी व मार्गदर्शक तत्त्वे देण्यात येतात.

VKY अंतर्गत शासकीय यंत्रणेद्वारे शाळा, आश्रमशाळा, वसतिगृहे, तसेच आरोग्य उपकेंद्रे, प्राथमिक आरोग्य केंद्रे, रस्ते, पूल, पिण्याचे पाणी योजना, स्वच्छता सुविधा, रोजगार प्रशिक्षण केंद्रे अशी अत्यावश्यक पायाभूत कामे करण्यात येतात. आदिवासी युवकांसाठी कौशल्य विकास कार्यक्रम, स्वयंरोजगार उपक्रम, शेतीसाठी अनुदान, बांबू–वनाधारित उद्योगांना प्रोत्साहन आणि महिला आत्मसहाय्यता गटांना सहाय्य अशी विकासशील पावले उचलली जातात.

या योजनेचे सर्वात मोठे वैशिष्ट्य म्हणजे *स्थानिक ग्रामसभा व आदिवासी नेतृत्वाला* विकास प्रक्रियेत सहभागी करणे. त्यामुळे योजनांचा लाभ थेट गाव पातळीवर पोहोचतो. देशातील आदिवासी बहुल जिल्ह्यांतील हजारो गावांना या योजनेचा लाभ मिळत असून रस्ते, पाणी, वीज, शाळा व आरोग्य सुविधा यामध्ये लक्षणीय सुधारणा झाल्या आहेत.

एकूणच, प्रधानमंत्री वनबांधव कल्याण योजना ही आदिवासी जीवनमान उंचावण्यासाठी, पायाभूत सुविधा मजबूत करण्यासाठी आणि आर्थिक-सामाजिक

सक्षमीकरणासाठी अत्यंत परिणामकारक योजना ठरली आहे.

ए)पोषण व आरोग्य कार्यक्रम (POSHAN Abhiyan – Tribal Focus):

भारतात अंदाजे 47 लाख आदिवासी बालक पोषणाच्या तीव्र कमतरता (severe malnutrition) च्या समस्येचा सामना करत आहेत, ज्यामुळे त्यांच्या वाढ, आरोग्य व शिक्षणावर परिणाम होतो. POSHAN Abhiyan हा भारतातील कुपोषण कमी करण्यासाठीचा सर्वात व्यापक व समन्वित कार्यक्रम आहे. आदिवासी समाजात कुपोषण, रक्तक्षय (Anaemia), कमी वजन, बालमृत्यू दर, गर्भवती व स्तनदा मातांमधील आरोग्य समस्या यांचे प्रमाण तुलनेने जास्त असल्याने या अभियानामध्ये Tribal Focus म्हणजेच आदिवासी बहुल जिल्ह्यांकडे विशेष लक्ष देण्यात आले आहे. दुर्गम भौगोलिक परिस्थिती, पोषणमूल्य कमी असलेला आहार, आरोग्य केंद्रांची अपुरी उपलब्धता व सामाजिक अडथळे यामुळे आदिवासी महिलां व बालकांचे आरोग्य गंभीर स्वरूपाचे होते. त्यामुळे POSHAN Abhiyan अंतर्गत या घटकांना केंद्रस्थानी ठेवून विविध हस्तक्षेप राबवले जातात.

अभियानांतर्गत गर्भवती माता, स्तनदा महिला आणि ०ते ६ वर्षे वयोगटातील बालकांना पूरक आहार, पौष्टिक अन्न, लोह व फोलिक ॲसिड गोळ्या, वजन–उंची मापन, तसेच नियमित आरोग्य तपासण्यांचा लाभ दिला जातो. अंगणवाडी केंद्रे ही या कार्यक्रमाची प्रमुख अंमलबजावणी संस्था असून त्याद्वारे पोषण शिक्षण, आहार जागरूकता, पौष्टिक पाककला प्रशिक्षण, स्वच्छता जनजागरण अशा उपक्रमांचे आयोजन केले जाते. Tribal Anganwadi Centers मध्ये स्थानिक उपलब्ध अन्नधान्याचा वापर करून पोषण-मूल्य वाढविण्यावर विशेष भर दिला जातो. POSHAN Abhiyan मध्ये आधुनिक तंत्रज्ञानाचाही वापर केला जातो. 'POSHAN Tracker' ॲपद्वारे लाभार्थ्यांचे नोंदणी, वजन–उंची नोंद, पोषण श्रेणी, गर्भवतींची आरोग्य स्थिती यांचे तत्काळ निरीक्षण केले जाते. त्यामुळे लाभार्थ्यांपर्यंत सेवा वेळेवर पोहोचण्यास मदत होते.

आदिवासी समाजातील अनेक जिल्ह्यांमध्ये या कार्यक्रमामुळे कुपोषणाची पातळी कमी होणे, लोह-अभाव (Anaemia) घटणे, बालकांच्या वाढीचे प्रमाण सुधारणा, आणि गरोदर महिलांमध्ये आरोग्य जागरूकता वाढणे असे सकारात्मक परिणाम दिसून आले आहेत.POSHAN Abhiyan – Tribal Focus हा आदिवासी आरोग्य सुधारण्याचा प्रभावी आणि वैज्ञानिक दृष्टिकोनातून राबविण्यात आलेला उपक्रम असून, आदिवासी महिलां आणि बालकांच्या पोषण–सुरक्षेसाठी एक महत्त्वाचा आधारस्तंभ बनला आहे.

क्र.	योजना नाव	मुख्य उद्दिष्ट	लाभार्थी / योजना केंद्रबिंदू	उपलब्ध आकडेवारी
१	वन धन योजना (PM Van Dhan Vikas Yojana – PMVDY)	जंगलातील उत्पादने (NTFP) गोळा करणाऱ्या आदिवासींचे उत्पन्न वाढवणे	वनधन विकास केंद्रे, आदिवासी महिला, NTFP संकलक	अंदाजे 3,958 VDVK केंद्रे स्थापन; लाखो आदिवासी लाभार्थी

२	एकलव्य मॉडेल निवासी शाळा (EMRS)	आदिवासी विद्यार्थ्यांना मोफत व गुणवत्तापूर्ण निवासी शिक्षण	6वी–12वीतील आदिवासी विद्यार्थी	708 शाळा मंजूर, 405 शाळा कार्यरत; हजारो विद्यार्थी लाभार्थी
३	वनहक्क कायदा (Forest Rights Act – FRA)	वनवासीयांना जमीन व जंगलावरील हक्कांची कायदेशीर मान्यता	वैयक्तिक (IFR) व सामुदायिक (CFR) हक्कधारक	23 लाखांपेक्षा जास्त वनहक्क टायटल वितरित (देशभर)
४	प्रधानमंत्री आवास योजना – ग्रामीण (PMAY–G)	आदिवासी व ग्रामीण गरीब कुटुंबांना पक्के घर उपलब्ध करणे	ST कुटुंबे, ग्रामीण गरीब	*ST लाभार्थी अंदाज* ⟶ सुमारे 58.5 लाख घरे
५	Pre-Matric / Post-Matric शिष्यवृत्ती (ST Students)	आर्थिकदृष्ट्या दुर्बल आदिवासी विद्यार्थ्यांना शिक्षणासाठी सहाय्य	शाळा–महाविद्यालयातील विद्यार्थी	लाखो विद्यार्थी; काही राज्यांत उदा. नागालँड ⟶ 42,824 PM लाभार्थी (एक वर्षाचे)
६	NSTFDC (National ST Finance & Development Corporation)	आदिवासी युवक/महिलांना व्यवसायासाठी कमी व्याजाचे कर्ज	लघुउद्योग, शेती, हातमाग, वनाधारित उद्योग	हजारो युवा व महिला लाभार्थी (राज्यनिहाय वार्षिक अहवाल)
७	वनबांधव कल्याण योजना (Vanbandhu Kalyan Yojana – VKY)	आदिवासी भागाचा सर्वांगीण (Holistic) विकास	आदिवासी बहुल जिल्हे, गाव, युवक	देशातील हजारो गावांमध्ये पायाभूत सुविधा सुधारणा
८	POSHAN Abhiyan – Tribal Focus	आदिवासी मुलांमधील कुपोषण, रक्तक्षय कमी करणे	0–6 वर्षे बालक, गर्भवती–स्तनदा माता	NFHS-5 अनुसार: स्टंटिंग ~40%(आदिवासीबालकांमध्ये); Underweight ~44% काही राज्यांत

तक्ता क्रमांक १ संदर्भ: PIB नोट्स, TRIFED/NSP/NFHS डेटा

सादर केलेल्या तक्त्याच्या आधारे दिसून येते की भारत सरकारने आदिवासी समाजाच्या विविध गरजांना लक्षात घेऊन बहुआयामी आणि सर्वसमावेशक अशा योजना राबविल्या आहेत. प्रत्येक योजना आदिवासी जीवनमानातील विशिष्ट समस्येला लक्ष्य करते जसे की शिक्षण, आरोग्य, पोषण, आर्थिक सक्षमीकरण, जमीन हक्क, रोजगार, पायाभूत सुविधा आणि सामाजिक सुरक्षा.वन धन योजना (PMVDY) अंतर्गत ३९५८ VDVK केंद्रे स्थापन केली गेली असून लाखो आदिवासी महिला आणि NTFP संकलकांचा थेट सहभाग आहे. ही

योजना आदिवासींच्या परंपरागत उपजीविकेत मूल्यवर्धन करीत आर्थिक सक्षमीकरणाचा नवा मार्ग दाखवते.EMRS (Eklavya Schools) च्या माध्यमातून७०८ शाळा मंजूर व ४०५ चालू असल्याने हजारो आदिवासी विद्यार्थ्यांना गुणवत्तापूर्ण निवासी शिक्षणाची उपलब्धता वाढली आहे. हे शिक्षण क्षेत्रातील मोठे परिवर्तन दर्शवते.वनहक्क कायदा (FRA) अंतर्गत देशभरातील२३ लाखांपेक्षा अधिक कुटुंबांना जमीन व जंगलाचे हक्क मिळाले असून यामुळे त्यांच्या उपजीविकेत, सामाजिक ओळखीत आणि आर्थिक स्थैर्यात महत्वाची वाढ झाली आहे.PMAY–G अंतर्गत अंदाजे ५८.५ लाख आदिवासी कुटुंबांना पक्के घरे मिळाल्याने निवारा-सुरक्षा आणि जीवनमान सुधारले आहे.शिष्यवृत्ती योजनांनी लाखो आदिवासी विद्यार्थ्यांना शालेय व उच्च शिक्षणात टिकून राहण्यास सक्षम केले आहे. काही राज्यांत वार्षिक४२ हजारांहून अधिक विद्यार्थी लाभार्थी आहेत, ज्याचा शिक्षण-प्रवेशावर सकारात्मक परिणाम दिसतो.NSTFDC च्या माध्यमातून हजारो युवक व महिलांना व्यवसायासाठी कमी व्याजाचे कर्ज मिळाले असून आदिवासी उद्योजकतेला गती मिळाली आहे.Vanbandhu Kalyan Yojana (VKY) अंतर्गत १५१ आदिवासी बहुल जिल्ह्यांमध्ये हजारो पायाभूत प्रकल्प राबविण्यात आले आहेत. हे एक सर्वांगीण विकास मॉडेल म्हणून प्रभावीपणे पुढे येत आहे.POSHAN Abhiyan – Tribal Focus अंतर्गत NFHS-5 प्रमाणे आदिवासी मुलांमध्ये४०% स्टंटिंग आणि ४४% अंडरवेट असल्याचे आढळते. त्यामुळे पोषण हस्तक्षेप अत्यंत आवश्यक आहे. या कार्यक्रमांतर्गत लाखो बालक व माता लाभार्थी असून पोषण स्थितीत सुधारणा दिसू लागली आहे.

सरकारी योजना आणि त्याचे विभाग:

योजना	मंत्रालय
वन धन योजना	TRIFED – Ministry of Tribal Affairs
EMRS	National Education Society for Tribal Students (NESTS)
FRA	Ministry of Tribal Affairs
PMAY–G	Ministry of Rural Development
ST Scholarships	Ministry of Tribal Affairs + NSP
NSTFDC	Ministry of Tribal Affairs
VKY	Ministry of Tribal Affairs
POSHAN Abhiyan	Ministry of Women & Child Development

तक्ता क्रमाक २ संदर्भ: भरत सरकार पोर्टल india.gov.in

भारतातील आदिवासी समाज हा देशातील सर्वात प्राचीन, सांस्कृतिकदृष्ट्या संपन्न आणि पर्यावरणाशी सर्वाधिक जुळणारा समुदाय मानला जातो. इतिहास, परंपरा आणि जीवनशैलीच्या दृष्टीने आदिवासी समाजाची रचना निसर्गाशी अतूट नात्यावर आधारित आहे. जंगल, जमीन, पाणी आणि पर्यावरण हे त्यांच्या अस्तित्वाचे आधारस्तंभ आहेत. तथापि, त्यांच्या जीवनमानाशी संबंधित अनेक गैरसमज, अपुरे दस्तावेजीकरण आणि सामाजिक दुरावा

यामुळे आदिवासी समाजाची सत्यता व्यापक समाजाला पूर्णपणे ज्ञात नाही. संशोधन आणि सरकारी अहवालांच्या आधारे आदिवासी समाजाची खरी स्थिती आणि सत्यता स्पष्टपणे पुढे येते.आदिवासी समाजाचे एक महत्त्वाचे सत्य म्हणजे त्यांची सामाजिक रचना ही सामूहिक आणि समानतावादी आहे. ग्रामसभा, समुदाय परिषदा आणि सामूहिक निर्णयप्रक्रिया हे त्यांच्या सामाजिक व्यवस्थेचे प्रमुख घटक आहेत. महिलांना आदराने व स्वायत्ततेने स्थान दिले जाते, ज्यामुळे त्यांचा सामाजिक आणि आर्थिक सहभाग व्यापक आहे. परस्पर सहकार्य, नैतिकता, आणि प्रामाणिकता ही आदिवासी जीवनाची मूलभूत वैशिष्ट्ये आहेत.आर्थिक दृष्टिकोनातून पाहता, आदिवासी समाज मुख्यत्वे जंगलाधारित उपजीविकेवर अवलंबून असतो. तेंदू, महुआ, मध, बांबू, राळ यांसारख्या NTFP वर त्यांचा जीवननिर्वाह अवलंबून असतो. लघुशेती, पशुपालन, वन-उद्योग, व दैनंदिन मजुरी हे पूरक स्रोत असतात. परंतु उत्पन्न कमी, बाजारातील शोषण, आणि नैसर्गिक संसाधनांवरील प्रवेशातील मर्यादा या त्यांच्या आर्थिक समस्या दीर्घकाळ टिकून आहेत. त्यामुळे सरकारी योजनांचा हस्तक्षेप आवश्यक ठरतो.

शैक्षणिक स्थितीत काही प्रमाणात सुधारणा झाली असली तरी, शालेय पायाभूत सुविधा, शिक्षकांची उपलब्धता, आणि दुर्गम भागातील पोहोच मर्यादित असल्याने आदिवासी मुले शिक्षणापासून वंचित राहतात. EMRS सारख्या शाळांनी हजारो विद्यार्थ्यांना गुणवत्तापूर्ण शिक्षण उपलब्ध करून दिले असले तरी एकंदर शैक्षणिक अंतर अजूनही मोठे आहे.

आदिवासी समाजाची सत्यता ही समृद्ध संस्कृती, निसर्गावर आधारित जीवनपद्धती, पण ऐतिहासिक व सामाजिक वंचनामुळे निर्माण झालेल्या आव्हानांचे मिश्रण आहे. योग्य धोरणे, समुदाय-सहभागी विकास व पर्यावरणीय न्यायाच्या आधारेच आदिवासी समाजाची सर्वांगीण प्रगती शक्य आहे.

निष्कर्ष:

१) शिक्षण, आरोग्य, जमीनहक्क, पोषण, उपजीविका, पायाभूत सुविधा — या सर्व क्षेत्रांत विविध योजना कार्यरत असल्याने आदिवासी विकास एका सर्वसमावेशक चौकटीत पुढे जात आहे.

२) ३९५८ VDVK केंद्रांमुळे आदिवासी महिला व NTFP संकलकांचे उत्पन्न वाढले असून ही योजना आर्थिक स्वावलंबनाचा सर्वात प्रभावी मॉडेल बनली आहे.

३) ७०८EMRS शाळांपैकी ४०५ शाळा कार्यरत असून १.३ लाखांहून अधिक विद्यार्थी निवासी व गुणवत्तापूर्ण शिक्षण घेत आहेत. यामुळे शिक्षणाचे अंतर लक्षणीय कमी होत आहे.

४) २३ लाखांपेक्षा जास्त हक्कपत्रे वितरित झाल्याने आदिवासी समाजाला जमीन, शेती आणि जंगलावरील कायदेशीर हक्क मिळाला. यामुळे त्यांच्या सामाजिक ओळखीला स्थैर्य प्राप्त झाले.

५) ५८.५ लाख आदिवासी कुटुंबांना पक्की घरे मिळाल्याने सुरक्षित निवारा, स्वच्छता आणि आरोग्य परिस्थितीत सुधारणा दिसते. निवारा हे मूलभूत जीवनमानाचे पायाभूत तत्त्व मजबूत झाले.

६) Pre–Matric आणि Post–Matric मिलून ६० लाखांहून अधिक विद्यार्थी लाभार्थी झाले आहेत. आर्थिक भार कमी होत असल्याने विद्यार्थ्यांचे शाळा सोडण्याचे प्रमाण घटत आहे.

७) ३.२ लाखांहून अधिक युवक–महिलांना कमी व्याजदराचे कर्ज मिळाल्याने लघुउद्योग, कृषी,

पशुपालन आणि वनाधारित उद्योगांना गती मिळाली. आदिवासी उद्योजकतेचा नवा वर्ग तयार होत आहे.

८) १५१ जिल्ह्यांमध्ये १२,००० प्रकल्पांमुळे रस्ते, पाणी, शिक्षण, आरोग्य सेवा सुधारल्या. ही दिर्घकालीन आणि क्षेत्रनिहाय विकासाची प्रभावी योजना ठरते.

९) NFHS–५ मध्ये आदिवासी बालकांमध्ये ४०% स्टंटिंग आणि ४४% अंडरवेट असल्याने POSHAN Abhiyan अत्यावश्यक आहे. सुधारणा सुरू आहे, परंतु स्थिती अजूनही चिंताजनक आहे.

१०)काही राज्ये व जिल्ह्यांनी प्रगती केली असली, तरी दुर्गम आणि वनक्षेत्रांमध्ये अंमलबजावणी धीमी आहे. धोरणे चांगली आहेत; परंतु राबविण्याची क्षमता आणि स्थानिक प्रशासन हा निर्णायक घटक आहे.

संदर्भ साहित्य:

१) Ministry of Tribal Affairs. (2023). Van Dhan Vikas Yojana: Scheme overview and progress report. Government of India. https://tribal.nic.in

२) Tribal Cooperative Marketing Development Federation of India. (2023). Progress report of Van Dhan Vikas Kendras (VDVK clusters). TRIFED. https://trifed.tribal.gov.in

३) Press Information Bureau. (2022). PM Van Dhan Yojana empowers tribal gatherers through value addition and marketing support. Government of India. https://pib.gov.in

४) Ministry of Tribal Affairs – EMRS Overview Ministry of Tribal Affairs. (2023). Eklavya Model Residential Schools (EMRS): Scheme overview and implementation guidelines. Government of India. https://tribal.nic.in

५) NESTS (National Education Society for Tribal Students) ReportNational Education Society for Tribal Students. (2023). Annual report on Eklavya Model Residential Schools. Ministry of Tribal Affairs. https://emrs.tribal.gov.in

६) Press Information Bureau (PIB) on EMRS Expansion Press Information Bureau. (2022). Government expands Eklavya Model Residential Schools for tribal students. Government of India. https://pib.gov.in

७) Tribal Education Research Publication National Institute of Educational Planning and Administration. (2021). Educational development of tribal students through EMRS: A policy study. NIEPA Publications.

८) CBSE & EMRS Curriculum Integration Central Board of Secondary Education. (2022). Academic curriculum guidelines for EMRS schools. CBSE Publications. https://cbse.gov.in

९) Forest Rights Act – मुख्य कायदा Government of India. (2006). The Scheduled Tribes and Other Traditional Forest Dwellers (Recognition of Forest Rights) Act, 2006. Ministry of Tribal Affairs. https://tribal.nic.in

१०) FRA नियमावली (Rules & Guidelines) Ministry of Tribal Affairs. (2012). Forest Rights Act Rules, 2012 (Amended). Government of India. https://tribal.nic.in

११) वार्षिक अहवाल (Annual Report – FRA Implementation) Ministry of Tribal Affairs. (2023). Annual report on the implementation of Forest Rights Act. Government of India. https://tribal.nic.in

१२) Press Information Bureau (PIB) – FRA Titles Information Press Information Bureau. (2022). Over 23 lakh forest rights titles distributed across India under FRA. Government of India. https://pib.gov.in

१३) Tribal Research Institute – FRA Impact Study Tribal Research Institute. (2021). Impact of community forest rights on tribal livelihoods. TRI Publications.

१४) National Scholarship Portal (NSP) – Official Data National Scholarship Portal. (2023). Scholarships for ST students: Beneficiary data and scheme details. Government of India. https://scholarships.gov.in

१५) Tribal Research Institute (TRI) Study Tribal Research Institute. (2020). Impact assessment of tribal scholarship schemes on educational continuity and retention rates. TRI Publications.

१६) University Grants Commission (UGC) – Higher Education Support University Grants Commission. (2022). Financial assistance and fellowship programs for Scheduled Tribe students. UGC. https://ugc.ac.in

१७)Ministry of Tribal Affairs – VKY Guidelines Ministry of Tribal Affairs. (2014). Vanbandhu Kalyan Yojana (VKY): A framework for tribal development. Government of India. https://tribal.nic.in

१८) UNDP / International Report on Tribal Development United Nations Development Programme. (2020). Inclusive development practices for tribal regions in India: A study of government interventions. UNDP India. https://www.undp.org

१९) NSTFDC – Annual Report National Scheduled Tribes Finance and Development Corporation. (2023). Annual report 2022–23. NSTFDC Publications. https://nstfdc.tribal.gov.in

२०) POSHAN Tracker – Monitoring Report Ministry of Women and Child Development. (2023). POSHAN Tracker: Real-time monitoring of maternal and child nutrition. Government of India. https://poshantracker.in

२१) UNICEF India – Tribal Nutrition Study UNICEF. (2020). Nutrition among tribal children and women in India: Challenges and interventions. UNICEF India. https://unicef.org/india